

Polska bieda

w świetle

**Europejskiego Roku
Walki z Ubóstwem
i Wykluczeniem Społecznym**

pod redakcją naukową Hieronima E. Kubiaka

Kraków 2012

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzje: prof. zw. dr hab. Grzegorz Babiński, Uniwersytet Jagielloński
prof. zw. dr hab. Krystyna Slany, Uniwersytet Jagielloński

Projekt okładki: Oleg Aleksejczuk

Tłumaczenie na język angielski: Grzegorz Bełza

Indeksy: Hieronim Kubiak, Halina Baszak-Jaroń, Oleg Aleksejczuk

Adiustacja: Halina Baszak-Jaroń

ISBN 978-83-7571-158-5

Copyright© by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Kraków 2012

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana
w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie,
ani też rozpowszechniana w jakiejkolwiek formie
za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających
i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Na zlecenie:

Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl

Wydawca:

Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM,
Kraków 2012

Sprzedaż prowadzi:

Księgarnia „U Frycza”

Kampus Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Kraków

tel./faks: (12) 252 45 93

e-mail: ksiegarnia@kte.pl

Skład: Oleg Aleksejczuk

Druk i oprawa: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o.

Elżbieta Tarkowska

Subiektywny wymiar ubóstwa

Wprowadzenie: bieda i upokorzenie

W telewizyjnej debacie na temat „Arogancja – tolerancja – szacunek” w ramach cyklu „Gdański Aeropag”¹, Zygmunt Bauman powiedział, że upokorzenie, jakiego doświadczają ludzie należący do podklasy, jest dziś najważniejszym czynnikiem, charakteryzującym ich sytuację, swoistym odpowiednikiem wyzysku, pełniącego kluczową rolę w poprzednich epokach i systemach.

Autor *Życia na przemiał* rozwinął ten wątek w wywiadzie, udzielonym Jackowi Żakowskiemu z „Polityki”². Mówiąc o współczesnym „interregnum”, czyli o sytuacji głębokiej zmiany, o przesileniu i nowym nieładzie planetarnym wskazał nie tylko na gospodarkę czy politykę, ale także na samopoczucie i sferę emocjonalności człowieka współczesnego. Na pytanie redaktora Żakowskiego: „Czyli ponowoczesność też, jak nowoczesność, stała się źródłem cierpień?” Bauman odpowiedział: „Myślę, że wciąż nie doceniamy ich wagi nie tylko dla jakości życia słabszej części społeczeństwa, ale też dla całego życia społecznego – kulturalnego, gospodarczego, politycznego. Z jednej strony mamy wzrost, innowacje, rosnące bogactwo, a z drugiej świat nęczy gwałtownie rosnący i fizycznie zbliżający się do nas na wyciągnięcie ręki. On był zawsze w wielkich miastach Afryki czy Azji, a dziś w skali nieznanej od dawna jest w Londynie, Nowym Jorku, Paryżu, Warszawie. Co ta nowa armia wyrzutków czy ludzi zbędnych (jak ich Stefan Czarnowski nazwał) czuje? Społeczną odmowę godności własnej, upośledzenie i upokorzenie. A to zawsze prowadzi do agresji i irracjonalnych zachowań. Jak w XIX w.”

Zygmunt Bauman w swej twórczości wiele uwagi poświęcił tym ważnym problemom społecznym, jakimi jest ubóstwo i różne formy wykluczenia społecznego. Wystarczy przypomnieć takie jego prace, jak artykuł *Zbędni, nie-*

¹ Stacja TVN 24 wyemitowała ten program 13 listopada 2010 r.

² Wywiad pt. *Nowy nieład światowy* ukazał się w „Polityce” 18 grudnia 2010 roku.

chciani, odrzućeni – czyli o biednych w zamożnym świecie („Kultura i Społeczeństwo”, 1998), jak książki *Życie na przemiał* (2004) czy *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy* (2006), poświęcone tej właśnie problematyce. Ale i w wielu innych pracach, podejmujących znacznie szerszy obszar zagadnień płynnej nowoczesności, globalizacji, konsumpcji, niepewności i inności w świecie współczesnym, kwestia wykluczenia i ubóstwa pojawia się nieustannie jako istotny – jeśli wręcz nie kluczowy – element refleksji. Trzeba jednak podkreślić, że w przeciwieństwie do wielu badaczy ubóstwa, Bauman nie zajmuje się skrajną nędzą, bezdomnością, głodem, trudnościami i strategiami przetrwania ludzi zmagających się z brakiem środków do życia, czyli tym, do czego w ujęciu potocznym sprowadza się nieraz problematykę ubóstwa, lecz koncentruje swoją uwagę na relacyjnym, symbolicznym, subiektywnym i podmiotowym wymiarze tej sytuacji. „Ubodzy zawsze będą pośród nas, lecz co tak naprawdę znaczy być ubogim, zależy od «nas», «pośród» których oni są” – pisał w książce *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*³, eksponując w ten sposób doniosłość relacyjnych aspektów ubóstwa. Badania historyków, antropologów, także socjologów pokazują, że stosunek do biedy i biednych oraz wizerunek człowieka biednego w danym czasie i w danym miejscu zawsze zależy od szerszego kontekstu społecznego, kulturowego, ekonomicznego, od polityki i ideologii i od zmian zachodzących w tych dziedzinach zjawisk⁴.

Zdaniem Baumana relacje wobec biedy i biednych odznaczają się pewną specyficzną cechą: „Każde znane społeczeństwo przyjmowało wobec swoich ubogich charakterystycznie ambiwalentną postawę, nieprzyjemną mieszankę strachu i odrazy z jednej strony oraz żalu i współczucia – z drugiej”⁵. W różnych epokach przewagę zyskiwały raz jedne, kiedy indziej przeciwstawne postawy, a więc z jednej strony współczucie, zrozumienie i miłosierdzie bądź też – przeciwnie – pogarda, poczucie obcości i odrzucenie. W świecie współczesnym, w kulturze konsumpcji i sukcesu indywidualnego dominują postawy i relacje tego drugiego rodzaju. Dlatego też autor *Życia na przemiał* uważa, że najgorszy los przypadł w udziale współczesnym biednym⁶. Dla opisu ich sytuacji zaproponował zapożyczoną od Giorgio Agambena i wywodzącą się z prawa rzymskiego koncepcję *homo sacer*, czyli człowieka wykluczonego. „W swoim dzisiejszym wcieleniu *homo sacer* jest kimś, kogo nie definiuje żaden

³ Z. Bauman, *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, tłum. S. Obirek, Wyd. WAM, Kraków 2006, s. 17.

⁴ Pisała o tym m.in. Alina Stanaszek w artykule *Niezbędni „zbędni” – czyli o ewolucji postaw wobec ubóstwa i ubogiego*, „Kultura i Historia” 2007, nr 11.

⁵ Z. Bauman, *op. cit.*, s. 189.

⁶ Z. Bauman, K. Tester, *O pożytkach z wątpliwości. Rozmowy z Zygmunt Baumanem*, tłum. E. Krasieńska, Sic!, Warszawa 2003, s. 88.

zbiór praw stanowionych i komu nie przysługują naturalne prawa człowieka wcześniejsze od reguł prawnych⁷. Do kategorii *homo sacer* należą opisywani przez Baumaną ludzie-odrzuty, będący „odpadami” procesów tworzenia nowoczesnego ładu, rozwoju i postępu gospodarczego, globalizacji i konsumpcji, bohaterowie „historii nowoczesności”. Ich losem jest odrzucenie, naruszenie godności, upośledzenie i upokorzenie.

Podobną problematyką, czyli relacyjno-symbolicznym wymiarem ubóstwa zajmuje się wybitna brytyjska badaczka ubóstwa Ruth Lister. W swoich analizach zakresliła ona szeroki obszar relacji między światem biedy a światem zamożności, między ludźmi biednymi a tymi, którzy nie doświadczyli braków, niedostatku i biedy. Relacje te obejmują szerokie i zróżnicowane spektrum postaw mieszczących się między, z jednej strony „traktowaniem biednego w kategoriach Innego”, a z drugiej – szacunkiem, a w tych ramach różne negatywne reprezentacje biedy, procesy stereotypizacji, stygmatyzacji, etykietowania i kategoryzacji, patologizacji i kryminalizacji, stosowanie podziału na biedę „zawinioną” i „niezawinioną”, na biednych „zasługujących na wsparcie” i „niezasługujących⁸. Różne te wyobrażenia i sposoby przedstawiania biedy prowadzą do poczucia wstydu i upokorzenia ludzi żyjących w trudnych warunkach. Ruth Lister przytacza w swej pracy wypowiedzi ludzi biednych, mówiących o wstydzie i poniżeniu, o pogardzie osób, które nie znają biedy, jako o jednym z najtrudniejszych doświadczeń życia w ubóstwie: „Najgorszym ciosem ze wszystkich jest pogarda współobywateli. Ja i wiele rodzin żyjemy w tej pogardzie”; „Najgorszą rzeczą, jeśli chodzi o życie w biedzie, jest to, jak pozwala ona innym cię traktować – tak jak byś się nie liczył⁹”.

Na podstawie wieloletnich badań i bezpośrednich kontaktów z biednymi Ruth Lister twierdzi, podobnie jak Zygmunt Bauman, że dla wielu osób najtrudniejszym aspektem doświadczenia biedy jest odczuwany brak szacunku i poczucie utraty godności. „Nie należy lekceważyć znaczenia wstydu i upokorzenia” – pisze w książce *Bieda*, będącej swoistym podsumowaniem zgromadzonej przez nią wiedzy i doświadczeń. „Odgrywają one ważną rolę w podtrzymywaniu nierówności oraz hierarchii społecznej. Są one niezmiernie szkodliwe dla tożsamości, szacunku dla samego siebie oraz samooceny – innymi słowy tego, jak odnosimy się do własnej osoby¹⁰”.

Wielu badaczy ubóstwa różnych specjalności mówi o zbliżonych zagadnieniach, a przede wszystkim o potrzebie poznania tego, co myślą i co czują

⁷ Z. Bauman, *Życie na przemiał*, tłum. T. Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004, s. 54.

⁸ R. Lister, *Bieda*, tłum. A. Stanaszek, Sic!, Warszawa 2007, s. 124 i nast.

⁹ *Ibidem*, s. 124.

¹⁰ *Ibidem*, s. 148.

ludzie żyjący w biedzie, o potrzebie wysłuchania ich i zrozumienia ich doświadczeń, o szacunku dla nich, o unikaniu stereotypowego ich postrzegania. Bronisław Geremek, bardzo zasłużony dla przedstawienia historii ubóstwa, w książce o znamienym tytule *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia* pisał, że choć kategoria ludzi biednych zawsze była niejednolita i pod wieloma względami zróżnicowana, z jakichś powodów „negatywny ładunek złej sławy”, dotyczącej jednak tylko części spośród nich, przenoszony był i uogólniany na wszystkich biednych¹¹. Podczas obchodów Międzynarodowego Dnia Walki z Ubóstwem w 2006 r. w Warszawie mówił on, że „bardzo potrzebne jest mieć serce dla innych”.

Podobnie Oscar Lewis, antropolog, autor wielu cenionych i oryginalnych prac o biedzie rodzin meksykańskich i portorykańskich pisał o potrzebie „traktowania tych biednych ludzi i ich trudności z większym współczuciem” i poznania ich doświadczeń; w swoich książkach dążył do „oddania głosu ludziom biednym, których słyszy się rzadko”¹².

Z kolei Pierre Bourdieu w słynnej książce *La misère du monde* ostrzegał badaczy ubóstwa przed pułapką sentymentalizmu z jednej strony, pogardy i kpiny z drugiej i postulował dążenie do zrozumienia sytuacji człowieka biednego: „Ne pas déplorer, ne pas rire, ne pas détester, mais comprendre”¹³.

Także ojciec Józef Wrzesiński, francuski ksiądz o polskich korzeniach, wieloletni duszpasterz bezdomnych, autor raportu UNESCO o ubóstwie i wykluczeniu społecznym z 1987 r. postrzegał ubóstwo jako naruszenie godności i łamanie praw człowieka. Wielokrotnie wskazywał na potrzebę uwzględnienia wiedzy, jaką na temat biedy posiadają sami biedni i wykluczeni, wiedzy opartej na ich bezpośrednim doświadczeniu; postulował, by „poznać, co myślą najbiedniejsi” i opisywał, co biedni czują w konfrontacji z ludźmi i instytucjami świata, nieznaną biedy. Jego zasługą jest wypracowanie nowego podejścia badawczego, polegającego na oddaniu biednym głosu, na włączeniu ich do badań dotyczących ubóstwa i do procesu tworzenia wiedzy na ich temat¹⁴.

Różne te wątki, obecne we współczesnej refleksji badawczej – udzielanie głosu biednym, podmiotowe ich traktowanie, dążenie do zrozumienia i okazywania im szacunku – występują w twórczości Ryszarda Kapuścińskiego,

¹¹ B. Geremek, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Czytelnik, Warszawa 1989, s. 11.

¹² O. Lewis, *Nagie życie*, tłum. Z. Kierszys, PIW, Warszawa 1976, s. 7.

¹³ P. Bourdieu i in. *La misère du monde*, Editions du Seuil, Paris 1998, s. 10. Sentencja ta została użyta jako motto w przygotowanej pod moją redakcją książce *Zrozumieć biednego*, której tytuł jest także nawiązaniem do myśli Bourdieu.

¹⁴ J. Wrzesiński, *Wiedza prowadząca do działania*, tłum. M. Macińska, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, nr 3.

stanowiąc jej ważny element. W wykładach dla włoskich studentów i w dyskusjach z młodzieżą mówił on: „Człowiek może być ubogi nie dlatego, że nie nie zjadł, ale dlatego, że jest nieszanowany, poniżany, lekceważony, pogardzany. Ubóstwo to stan społeczny i mentalny powodujący, że człowiek nie widzi wyjścia z sytuacji, w jakiej się znalazł. Człowiek nie wie, jak ze stanu ubóstwa przejść do stanu zamożności. Poświęcam temu wiele uwagi, ponieważ cechą ubóstwa jest milczenie. Ubóstwo to stan niemożności wypowiedzenia się. Ludzie ubodzy nie mają głosu, nie są nigdzie szanowani, nie są tolerowani. Ktoś musi mówić w ich imieniu. To jest przyczyna, dla której o nich piszę”¹⁵.

Kwestia wstydu i poniżenia związanego z biedą czy szerzej – subiektywne- go jej ujęcia, bądź – ujmując rzecz od strony przedstawicieli świata zamożności i dostatku – dowartościowania ludzi żyjących w ubóstwie, podmiotowego ich traktowania, szacunku i dążenia do zrozumienia ich doświadczenia, stanowią- ca wielki problem etyczny naszych czasów, doniosły temat dyskursu publicz- nego i przedmiot badań jest raczej słabo obecna w Polsce. A jeśli się pojawia w dyskursie socjologicznym, bywa deprecjonowana jako na przykład „socjolo- gia lamentująca”¹⁶. Warto więc skupić się na tych zagadnieniach i pokazać ich znaczenie, co jest przedmiotem niniejszego tekstu.

Rzut oka na wiedzę o ubóstwie w Polsce

Wiedza na temat ubóstwa w Polsce i jego różnych aspektów jest dziś bardzo obszerna, i to zarówno wiedza ilościowo-statystyczna, pokazująca w sposób całościowy zasięg, najogólniejsze cechy i dynamikę ubóstwa, jak i wiedza oparta na badaniach jakościowych, przybliżająca w sposób pogłębiony wy- brane fragmenty tego kompleksu zjawisk, czyli różne formy zróżnicowania ubóstwa i ludzi ubogich, specyficzne cechy biedy poszczególnych kategorii i grup społecznych, obszarów szczególnie nią dotkniętych czy wybranych zjawisk i procesów, istotnych w perspektywie uwarunkowań i konsekwencji tego zespołu zjawisk („syndromu ubóstwa” według terminologii Marii Jarosz), a także sposobów radzenia sobie z tą sytuacją. Jak pokazują Zofia Morecka i Marta Styrc w obszernym opracowaniu *Przegląd i analiza wyników badań nad przyczynami, zakresem, korelatami i konsekwencjami ubóstwa w Polsce*,

¹⁵ R. Kapuściński, *Dalem głos ubogim. Rozmowy z młodzieżą*, przedmowa A. Kapu- ścińska, tłum. M. Szymków i J. Wajs, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008, s. 34.

¹⁶ Jest to termin jednego z socjologów w reakcji na opis nastrojów, emocji i lęków zwią- zanych z utratą pracy autorów pamiętników bezrobotnych, por. E. Tarkowska, *Życie bez pracy*, [w:] *Solidarność, wydarzenie, konsekwencje, pamięć*, do druku przygotował A. Sulek, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2006.

w ciągu kilkunastu lat, objętych systematyczną analizą, powstała znaczna liczba badań nad ubóstwem, które charakteryzuje szeroki zakres i zróżnicowanie podejmowanych problemów oraz wielość stosowanych metod i podejść. Zagadnieniami tymi zajmuje się wielu badaczy i autorów prac, liczne ośrodki naukowe i badawcze specjalizują się w zakresie poszczególnych fragmentów tej problematyki¹⁷. Autorki tej analizy, będącej kompetentnym podsumowaniem czy nawet swoistą syntezą badań ubóstwa, prowadzonych w Polsce w ostatnich latach, dostrzegły w tych badaniach interesujące prawidłowości. Będąc zarówno odpowiedzią na potrzeby praktyki, jak i kontynuacją wcześniejszych tradycji badawczych, reagując na impulsy płynące tak z ośrodków krajowych, jak i międzynarodowych, badania te ewoluowały w charakterystyczny sposób: od pierwotnej przewagi badań o charakterze statystycznym do dominacji badań socjologicznych; od badań ilościowych w kierunku badań o charakterze jakościowym; od ujęć całościowych do wycinkowych, pogłębionych analiz uwzględniających wybrane zjawiska, cechy i przejawy, ujawniających ukryte mechanizmy, odpowiedzialne za pojawienie się, trwanie i rozliczne konsekwencje ubóstwa.

Dokonując analizy tematycznej obszernego zestawu publikacji książkowych dotyczących ubóstwa, jakie pojawiły się na przestrzeni kilkunastu lat, autorki wyodrębniły problemy najczęściej w badaniach uwzględniane. Były to przede wszystkim analizy miejsca ludzi biednych w strukturze społeczeństwa polskiego oraz ubóstwa jako elementu nierówności społecznych (stanowiące w sumie około 40% publikacji), a następnie ubóstwa konkretnych grup i kategorii społecznych, obszarów nasilonego występowania ubóstwa i wybranych jego aspektów. Były to w pierwszym rzędzie badania miejskiej, w tym wielkomiejskiej, biedy, ubóstwa dzieci, regionalizacji ubóstwa, związków ubóstwa z bezrobociem, biedy wsi tradycyjnej i popegeerowskiej, świadczeniobiorców pomocy społecznej, bezdomnych, emerytów i rencistów, osób niepełnosprawnych, żebraków, Romów i kobiet¹⁸.

Przeprowadzona analiza obejmowała wyłącznie publikacje książkowe i kończyła się na roku 2004. Warto ją uzupełnić o późniejsze badania, o liczne ważne projekty i publikacje, w tym o kompleks badań „Polska bieda III”, przeprowadzonych w latach 2004–2007 w ramach interdyscyplinarnego projektu „Ubóstwo i wykluczenie społeczne oraz metody ich zwalczania”, koordyno-

¹⁷ Z. Morecka, M. Styrz, *Przegląd i analiza wyników badań nad przyczynami, zakresem, korelatami i konsekwencjami ubóstwa w Polsce*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrz, E. Cukrowska i J. Cukrowski, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa i świat*, IPiSS, Warszawa 2008, s. 14.

¹⁸ *Ibidem*, s. 18–19.

wanego przez Stanisławę Golinowską, w ramach którego powstało dwanaście publikacji książkowych, podejmujących zagadnienia koncepcji i pomiaru ubóstwa, przedstawiających również wyniki badań i analiz najważniejszych problemów współczesnej biedy w Polsce, takich jak bieda mieszkaniowa, ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży, praca i bezrobocie, zdrowie w kontekście ubóstwa, polityka rodzinna i inne¹⁹.

Na uwagę zasługuje także wielkie badanie, przeprowadzone przez Centrum Badania Opinii Społecznej w 2007 r. pod tytułem „Jak nam się żyje?”, które przyniosło obszerną wiedzę na temat warunków życia polskich rodzin, w tym także rodzin żyjących w biedzie oraz stosowanych przez nie strategii radzenia sobie z warunkami, w jakich przyszło im żyć²⁰. Badania te, obok badań warunków życia gospodarstw domowych, systematycznie od wielu lat prowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny czy kolejnych edycji *Diagnozy społecznej* a także prac powstających w różnych ośrodkach akademickich, w tym licznych publikacji przedstawicieli łódzkiej szkoły badania ubóstwa, pracujących pod kierunkiem Wielisławy Warzywody-Kruszyńskiej²¹, składają się na obszerny zasób wiedzy na temat obecnego ubóstwa w Polsce i jego społecznych wyznaczników: różnicowania, lokalizacji, specyfiki oraz zmian zachodzących w obrębie tych zjawisk.

Oczywiście wiedza ta, jak każda inna, nie jest kompletna i nigdy taką nie będzie z racji chociażby dynamiki zjawisk i procesów ekonomicznych, społecznych czy politycznych, mających wpływ na ten kompleks zjawisk, który nazywamy ubóstwem. Niemniej trzeba przyznać, że sporo już wiemy o obecnej biedzie w Polsce, o jej przemianach i charakterystycznych cechach oraz o ludziach, żyjących w ubóstwie lub zagrożonych tą sytuacją. Wiemy sporo o warunkach życia w biedzie skrajnej i umiarkowanej, o bezrobociu, niskopłatnej pracy, o strategiach radzenia sobie z biedą poprzez zajęcia dorywcze, poza rynkiem pracy, o ograniczeniach potrzeb życia codziennego, o barierach w dostępie do edukacji i uczestnictwa w kulturze, o tym, co dzieje się w biednych rodzinach, o roli kobiet jako filarach biednych rodzin, o dzieciach, których także dotyczą drastyczne niekiedy strategie oszczędnościowe, o młodych ludziach z biednych rodzin o utrudnionym starcie w dorosłe, samodzielne życie.

¹⁹ Opracowanie Zofii Moreckiej i Marty Styrc powstało w ramach tego projektu badawczego.

²⁰ Por. *Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków*, red. K. Zagórski, Scholar, Warszawa 2009; K. Zagórski, G. Gorzelak, B. Jałowiecki, *Zróżnicowania warunków życia. Polskie rodziny i społeczności lokalne*, Scholar, Warszawa 2009.

²¹ Omówienie tego dorobku zawierają artykuły opublikowane w specjalnym numerze „Pracy Socjalnej” 2010, XXV, lipiec – sierpień.

Znacznie mniej natomiast wiemy na temat tego, co myślą i co czują ludzie żyjący w ubóstwie. Jak reagują na tę sytuację, jak sobie z nią radzą psychicznie, jak ją przeżywają? Z jakimi postawami wobec biedy się stykają? Jak odbierają to, co na ich temat mówi się publicznie? Wśród obszernej, wielowątkowej wiedzy dotyczącej ubóstwa można wyodrębnić badania i publikacje, które uwzględniają jego subiektywny, podmiotowy i relacyjny wymiar. Z jednej strony będą to różnego rodzaju badania o charakterze jakościowym i pogłębionym, oparte na bezpośrednim kontakcie badacza z badaną rzeczywistością, czyli z ludźmi biednymi i z codziennością ich życia, z codziennymi praktykami i sposobami zaspokajania potrzeb w warunkach braku środków, trudności dostępu i rozmaitych deficytów. Będą to więc badania mające na celu całościową rekonstrukcję stylów życia ludzi ubogich; wśród wielu uwzględnianych czynników jest tam też miejsce na emocje, odczucia, subiektywną ocenę własnej sytuacji. Także badania strategii radzenia sobie z sytuacją ograniczonych środków i możliwości dostarczają podobnej wiedzy. Innym niezwykle cennym źródłem dla rekonstrukcji subiektywnego wymiaru ubóstwa są materiały o charakterze autobiograficznym – wywiady biograficzne oraz relacje pamiętnikarskie, ze swej istoty wprowadzające w świat wartości, ocen i emocji. Kolejnym źródłem, szczególnie istotnym w kontekście relacyjnego wymiaru ubóstwa są wyniki badań opinii publicznej, poświęcone tym zagadnieniom oraz badania dyskursów ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przedstawimy je tu pokrótce.

Głos ludzi ubogich: badania stylów życia i strategii radzenia sobie z biedą

W tradycji badań stylów życia, związanej z koncepcjami i praktyką badawczą Andrzeja Sicińskiego i jego zespołu styl życia obejmuje, obok codziennych zachowań ludzi oraz rzeczy, którymi się oni posługują, które wytwarzają, nabywają i wymieniają, także sferę mentalności, subiektywności i emocjonalności, czyli kulturowych i subiektywnych interpretacji zachowań i rzeczy w postaci ocen, znaczeń, motywacji i emocji²². W badaniach nawiązujących wprost do tej koncepcji, przeprowadzonych w latach 1997–1998 pt. „Dawne i nowe formy ubóstwa – styl życia biednych rodzin” i w ich kontynuacji w postaci badania „Dziedziczenie biedy i wychodzenie z biedy w rodzinach byłych pracowników PGR-ów”, przeprowadzonego w roku 2005²³ problematyka spo-

²² A. Siciński, *Wstęp. Założenia ogólne badań stylu życia*, [w:] *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań stylu życia*, red. A. Siciński, IFiS PAN, Warszawa 1980, s. 9.

²³ Wyniki pierwszego badania zostały przedstawione w książkach: *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Typografia, Warszawa 2000;

sobu odczuwania warunków życia i subiektywnej interpretacji sytuacji biedy stanowiła ważną część poszukiwań. Jednym z głównych celów tego badania było udzielenie głosu samym zainteresowanym, czyli ludziom biednym, w nawiązaniu do inspiracji płynących od badaczy ubóstwa różnych specjalności: historyków, antropologów, socjologów²⁴.

Badania powyższe, skoncentrowane na życiu codziennym rodziny pokazały, że w rodzinach żyjących w ubóstwie trudnym problemem do rozwiązania, a więc i źródłem napięć, niepokoju i stresu może być i bywa dosłownie wszystko, począwszy od zaspokajania najbardziej podstawowych potrzeb życia codziennego: pożywienia, ubrania, zdrowia, higieny. Oddaje to dobrze wypowiedź bezrobotnej matki ośmiorga dzieci z dawnego PGR-u: „Życie mnie tak wykańcza. Jak se pomyślę, że ja rano mam wstać i dać dzieciom kanapkę z czegoś, to mówię pani, lży mi się w oczach kręcą i nie wiem... Idę do tej łazienki, się zamykam i muszę się tak skupić, tak skupić, tak pomyśleć, co im kupić dzisiaj na śniadanie”. Nakarmienie rodziny, przygotowanie posiłku to wydarzenie, do którego potrzebna jest koncentracja wszystkich sił psychicznych i fizycznych. Strategie oszczędnościowe – a oszczędza się na wszystkim: na żywności, odzieży, zdrowiu, higienie, transporcie, komunikacji, na wydatkach na edukację, kulturę, rozrywkę, kontakty społeczne i życie towarzyskie – wymagają mobilizacji sił i energii, zarówno psychicznej, jak i fizycznej. Bardzo stresujące są przy braku środków opłaty za mieszkanie, energię, ogrzewanie; rachunki budzą lęk i spędzają sen z powiek. Oto wypowiedź pewnej bezrobotnej kobiety (mąż też bez pracy), matki dwojga dzieci z dużego miasta: „Czasami po prostu już nie mogę. Czego nie mogę znieść? Jak się zaczyna walić. Upomnienie za światło, upomnienie za gaz, upomnienie za to. W tym momencie ja przeczekuję... Ale po prostu jest to nie do zniesienia... Tego się psychicznie po prostu nie da wytrzymać”. Kończąc ten fragment wypowiedzi kobieta stwierdziła, że „najszcześniejsze są soboty i niedziele... Bo żaden komornik, upomnienie, nie przyjdzie. Wtedy nie chodzą”.

Jedną z głównych strategii rodzin żyjących w ubóstwie jest zapożyczanie się, korzystanie z pomocy rodziny, znajomych a także instytucji. Pożyczki, kredyty i niespłacone długi to potężne źródło poczucia zagrożenia i zależności

Biedni o sobie i swoim życiu, red. E. Tarkowska, W. Warzywoda-Kruszyńska, K. Wódz, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice–Warszawa 2003 oraz w: H. Palska, *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce końca lat dziewięćdziesiątych*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2002. Wyniki drugiego badania przedstawia raport E. Tarkowskiej, *Dziedziczenie biedy i wychodzenia z biedy w rodzinach byłych pracowników PGR-ów*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży*, red. E. Tarkowska, IPiSS, Warszawa 2007. Zacytowane wypowiedzi pochodzą z tych badań i publikacji.

²⁴ Por. E. Tarkowska, *Styl życia biednych rodzin w przeszłości i w teraźniejszości: charakterystyka badania*, [w:] *Zrozumieć biednego*, op. cit., s. 28 i nast.

od innych, lęku i wstydu. Badania pokazują zarówno różne formy zadłużania się, niespłacania rachunków, nieustannie odnawiane zadłużenie w lokalnym sklepiku, trwanie w długach, niemożność wydostania się z tej sytuacji, jak i destrukcyjny dla psychiki i społecznego funkcjonowania dłużników charakter tego doświadczenia.

Samo zwracanie się o pomoc, zwłaszcza do instytucji, bywa źródłem stresu i wstydu; świadczy już o tym termin, jakim jest nieraz określane, czyli „żebranie”. „Czuję się jak połamana kaleka, że ja przyszłam jak żebrak żebrać. A przecież ja mam ręce, nogi, mogłabym pracować. A jak nie ma pracy, to co ja zrobię?”

Ludziom zwracającym się o pomoc do instytucji towarzyszy, zwłaszcza gdy dzieje się to pierwszy raz, poczucie wstydu, upokorzenia i poniżenia: „ja do opieki wstydziłam się iść”; „z początku to żem się wstydził”; „jak pójdę tam, to tyle przeżywam, że coś strasznego”; „trzy razy się wahałam tam wejść”.

Nie tylko zwracanie się o pomoc przynosi wstyd, sama bieda jako taka budzi poczucie upokorzenia, ludzie bronią się przed etykietą biednego ze względu na związany z tym stygmat. Brak pieniędzy, niekorzystne odróżnianie się od innych ze względu na brak środków jest źródłem wstydu. „Wstyd powiedzieć, że grosza nie mam”, przyznaje ojciec wielodzietnej rodziny opisując, jak to jechał do pracy na rowerze podczas ulewy, bo nie miał pieniędzy na autobus i wstydził się do tego przyznać sąsiadom. Matka wielodzietnej rodziny z dawnego PGR-u opowiada o wstydzie związanym z biedą i ukrywaniu jej przed sąsiadami: „Dzieci nie wyniosą z domu nic, co by mogli wynieść na temat biedy w domu. Bo do tego są nauczone – w jakim stopniu mają rozmawiać. I ja nie pokażę! ... nie pokażę po sobie, że mi jest ciężko”.

Szczególnie mocno odczuwają ograniczenia związane z biedą dzieci i młodzież, porównując własną sytuację z warunkami rówieśników. „Ja jestem często zły, jestem po prostu zły, bo nie mam tego, czego potrzebuję i na przykład jakbym chciał kogoś zaprosić do domu, to jest mi wtedy głupio, bo tu nie ma odpowiednich warunków” – wypowiedź młodego człowieka. Jedna z matek opowiada, jak syn nie chciał nosić niemodnego ubrania z darów, a ona mu wmawiała, że to się właśnie nosi. „Ja sama, powiem pani szczerze, wstydziłabym się w tym chodzić, ale jak nic nie ma? I on się buntuje, do szkoły nie chce chodzić, bo on się wstydzi”. Wstyd związany z biedą zamyka w domu, izoluje od innych, ogranicza kontakty społeczne i życie towarzyskie, bo „z pustą ręką się nie pójdzie”. Skutkiem zarówno braku środków, jak i związanego z tym skrzępowania i wstydu jest zanik kontaktów towarzyskich: „Nigdzie się nie wychodzi, życia towarzyskiego żadnego nie mamy, nikt do nas nie przychodzi, my nigdzie nie chodzimy” – wypowiedź bezrobotnej kobiety z dużego miasta.

Obok lęków, obaw i stresów, związanych z problemami dnia codziennego, obok poczucia wstydu, niesprawiedliwości i krzywdy jest też uogólniony lęk o przyszłość rodziny, zwłaszcza o przyszłość dzieci. „Tylko o zdrowie się modłę

i o siłę, żeby mieć do pracy” – słowa sprzątaczk, samotnej matki. Inna kobieta, matka wielodzietnej rodziny, która skarży się na to, że „co dzień jest gorzej”, jednocześnie pociesza się: „No, nie wiem, może opieka nie da zginać”.

Życie w biedzie, codzienna walka o zaspokojenie najbardziej nawet podstawowych potrzeb jest niszcząca dla zdrowia, w tym dla zdrowia psychicznego. Pokazuje to dobrze badanie będące powrotem po ośmiu latach do wybranych rodzin spośród tych, które były objęte badaniem „Dawne i nowe formy ubóstwa”. Celem badania „Dziedziczenie biedy i wychodzenie z biedy” było poznanie losów dzieci z rodzin zmagających się z biedą: czy w ciągu tych lat udało im się wyjść z biedy, czy też odtwarzają one los rodziców – życie w biedzie, bez pracy, ze wsparciem ze strony pomocy społecznej. Podobnie jak w przeszłości, gdy rodziny te doświadczały zróżnicowanych postaci ubóstwa i przejawiały zróżnicowane strategie radzenia sobie z tą sytuacją, tak i obecnie młode pokolenie charakteryzuje różnorodność sytuacji i wyborów dróg życiowych. Z jednej strony widzimy trudny start w dorosłe życie i *de facto* trwanie w biedzie, z drugiej – pomyślnie i skutecznie próby wyjścia z tej sytuacji.

Niezależnie od przedstawionych tu wyników, trzeba podkreślić, że przy okazji tego badania było nam dane zobaczyć niszczący wpływ długotrwałej biedy na zdrowie starszego pokolenia. Rodzice badanych, ludzie w wieku 50–55 lat to dziś osoby schorowane, cierpiące na rozliczne choroby i dolegliwości: choroby układu krążenia, kręgosłupa, układu kostnego, nowotwory. Zwłaszcza kobiety w tych rodzinach, wielodzietne matki, które „zaciskały zęby” i pracowały ponad siły na wielu polach, by stworzyć rodzinie możliwość zaspokojenia podstawowych potrzeb, płacą za to zdrowiem, wieloma chorobami, w tym także natury psychicznej: leczą się na różne „depresje”, „załamania”, „nerwy”.

Badanie to, a także zacytowane fragmenty wyników wcześniejszych badań pokazują konieczność bardziej systematycznego uwzględnienia w badaniach ubóstwa jego konsekwencji, nie tylko ekonomicznych czy społecznych, ale także jednostkowych, w tym zdrowotnych, dotyczących zarówno zdrowia fizycznego, jak i psychicznego, samopoczucia, subiektywnego ujęcia własnej sytuacji. Teoretyczne ramy w postaci koncepcji traumy wielkiej zmiany Piotra Sztompki²⁵, koncepcji, w której jest miejsce na psychologiczne, subiektywne, emocjonalne koszty takich pochodnych przemian, jak ubóstwo i bezrobocie, pozostają w polskich badaniach ubóstwa, z nielicznymi wyjątkami, niedostatecznie wypełnione treścią odnoszącą się do tego wymiaru ubóstwa²⁶.

²⁵ Por. P. Sztompka, *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, ISP PAN, Warszawa 2000.

²⁶ Takim wyjątkiem jest książka Tomasza Rakowskiego *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2009, nagrodzona prestiżową Nagrodą im. księdza Józefa Tischnera.

Są także inne propozycje teoretyczne, przydatne do uchwycenia tej sfery zjawisk, którą nazywam subiektywnym wymiarem ubóstwa, również niedostatecznie wykorzystane. W badaniach ubóstwa, nastawionych na rekonstrukcję strategii radzenia sobie z biedą ludzi żyjących w trudnych warunkach zwykle wyodrębnia się dwa główne typy strategii – z jednej strony strategie pomnażania zasobów, z drugiej – strategie minimalizacji wydatków. Bywają one różnie nazywane: strategiami ofensywnymi (nastawionymi na aktywność, inwestycje) i defensywnymi (minimalizacja potrzeb i aspiracji konsumpcyjnych), strategiami maksymalizacji dochodów, a z drugiej strony strategiami redukcji potrzeb i wydatków, strategiami aktywnymi i pasywnymi. Warto podkreślić powtarzające się, kluczowe rozróżnienie na aktywności, których celem jest zwiększanie i uzupełnianie zasobów bądź dochodów z jednej strony oraz z drugiej – działania na rzecz redukcji potrzeb i minimalizacji wydatków drogą ograniczania się i oszczędzania. W tych ramach mieści się wiele różnych strategii, stosowanych przez żyjące w biedzie jednostki i rodziny, strategii, zakładających znaczne nakłady czasu, energii, sił fizycznych i psychicznych w celu zaspokojenia potrzeb w warunkach ograniczonych możliwości, braków i deficytów. Do najczęściej stosowanych strategii należy korzystanie z pomocy rodziny i przyjaciół, sieci wsparcia, podejmowanie dodatkowych zajęć, sprzedawanie czasu, własnych wytworów, a w sytuacjach krytycznych także zasobów; zalicza się też do nich bardzo pomysłowe, czasochłonne i wymagające znacznego wysiłku strategie oszczędzania, takie jak zakupy w tanich miejscach, przygotowywanie posiłków „z niczego”, oszczędzanie wody, energii i wszelkich urządzeń ułatwiających życie. Niektóre ze stosowanych strategii bywają ryzykowne, są zajęciami nieakceptowanymi społecznie bądź wręcz nielegalnymi, co też nie jest obojętne dla samopoczucia osób je podejmujących. Strategie te znajdują odbicie w nastrojach i emocjach, bywają stresogenne. Słusznie więc jeden z badaczy proponuje, by obok dwu głównych typów strategii stosowanych w ubóstwie wyodrębnić trzecią, którą nazywa „strategią zarządzania stresem”²⁷. Warto podążać za tą propozycją i w pierwszym rzędzie dostrzec i opisać sam stres związany z ubóstwem, a następnie spróbować odpowiedzieć na pytanie, jak ludzie biedni radzą sobie ze stresem związanym z ich codziennym funkcjonowaniem, jak sobie radzą z obawami i niepokojami, których źródłem jest terażniejszość, jak z lękiem wobec przyszłości?

²⁷ S. Gilliat, *How the Poor Adapt to Poverty in Capitalism*, Edwin Mellen Press, New York 2001, s. 65.

Głos ludzi ubogich: pamiętniki bezrobotnych

Obok badań stylów życia i strategii radzenia sobie z niedoborami, kolejnym ważnym źródłem informacji o subiektywnym wymiarze ubóstwa są materiały autobiograficzne, czyli pamiętniki. Osobista, subiektywna, w tym emocjonalna, interpretacja doświadczenia jest immanentną cechą każdej relacji autobiograficznej i wartością wszelkiego rodzaju dokumentów osobistych, w tym pamiętników i dzienników. *Pamiętniki bezrobotnych* z czasów Wielkiego Kryzysu²⁸ pokazały, czym w sensie emocjonalnym i psychologicznym jest utrata pracy i spowodowana bezrobociem bieda; materiały te – 57 obszernych pamiętników – zostały poddane wnikliwej analizie przez Bohdana Zawadzkiego i Paula Lazarsfelda w tekście *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*²⁹. Artykuł przedstawia sposoby życia bezrobotnych, a więc takie czynniki, jak: źródła dochodów i strategie zdobywania środków do życia, poziom życia, sposób wykorzystywania czasu oraz – co nas tu przede wszystkim interesuje – „postawy emocjonalne i szczególny stan ducha osób bezrobotnych” oraz dynamikę tych postaw. Postawy te po utracie pracy ewoluują od poczucia krzywdy, lęku i załamania, przez apatię i poczucie bezsilności, czemu towarzyszą myśli samobójcze, po swoiste pogodzenie się z sytuacją i zmienność nastrojów: nieustanne przerzucanie się od nadziei do rezygnacji w zależności od chwilowych zmian sytuacji materialnej. Zawadzki i Lazarsfeld odnaleźli w relacjach bezrobotnych ujawniane poczucie degradacji i świadomości „bycia zbędnym”, upokorzenie związane z koniecznością korzystania z zasiłku zamiast z pracy własnych rąk, przejawy nienawiści do wszystkiego i wszystkich, stan pewnej nadwrażliwości. Jako najbardziej charakterystyczne cechy życia psychicznego tej grupy bezrobotnych wymienili: „szczególnie przygnębiające poczucie upokorzenia i bycia zbędnym, zwiększona wrażliwość, nawykowa agresywność”³⁰.

Podobne postawy i podobny „stan ducha” bezrobotnych pokazują współczesne *Pamiętniki bezrobotnych*, plon konkursu zorganizowanego w 2000 r.

²⁸ *Pamiętniki bezrobotnych*, nr 1–57, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1933.

²⁹ B. Zawadzki, P. Lazarsfeld, *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, tłum. T. Szawiel, A. Sulek, K. Kosela, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 2. Warto dodać, że psychologiczne reakcje na utratę pracy stały się podstawą wyodrębnienia czterech typów postaw (nieugiętych, zrezygnowanych, zrozpaczonych i apatycznych), zaobserwowanych w społeczności dotkniętej bezrobociem w tym samym okresie, czyli w czasie Wielkiego Kryzysu, por. M. Jahoda, P.F. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Bezrobotni Marienthalu*, tłum. R. Marszałek, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.

³⁰ *Ibidem*, s. 119.

przez IGS SGH³¹. Sama utrata pracy i niepowodzenia w poszukiwaniach nowej to potężne źródło stresu, szoku, załamania, utraty wiary w siebie, poczucia degradacji, apatii, rozmaitych lęków i frustracji. Relacje pamiętnikarskie dobrze dokumentują nastroje depresyjne i lęki bezrobotnych: „Byłem całkowicie zrezygnowany, załamany psychicznie. Ręce kolejny raz mi opadły” [po nieudanych poszukiwaniach pracy] (t. 3, s. 177); „Żyjesz w ciągłym strachu, obawie, sam nie wiesz, przed czym, ale się boisz. Boisz się ludzi, przebywania wśród nich. Czujesz się zaszczyty” (t. 2, s. 12–13). Pokazują poczucie osamotnienia bezrobotnych, społecznej izolacji czy wręcz wykluczenia: „Naprawdę, niewiele czasu trwało odsunięcie się od nas wszystkich, kiedy tylko zaczęło nam wieść się gorzej” (t. 1, s. 171); „Teraz, gdy jesteśmy bez środków do życia, to i znajomi o nas zapomnieli [...] Nie masz kasy, jesteś nikim” (t. 2, s. 13–14); „Ja czuję to, to odsuwanie się społeczeństwa od nas, od ludzi biednych, którzy nie potrafią odnaleźć się w nowej sytuacji, są spychani na margines” (t. 2, s. 213); Rejestrują świadomość bycia kimś zbędnym: „Co się czuje, gdy się zostaje bezrobotnym? Pierwsze uczucie to świadomość swojej nieprzydatności w społeczeństwie” (t. 3, s. 94); „Czuję się zbędnym śmieciem w naszym kraju” (t. 3, s. 76); „Nie opuszcza mnie niechęć. Czuję się pusta, zmęczona. Takie nic, margines społeczny. Nikomu niepotrzebna” (t. 1, 77). W bardzo wielu pamiętnikach pojawia się poczucie znalezienia się w sytuacji bez wyjścia oraz myśli o śmierci: „Nie byłam wolna od myśli samobójczych... Bezradność, rozpacz, apatia, brak wizji na przyszłość” (t. 1, s. 82). „Nie wychodzę z domu. Leżę całymi godzinami i myślę o tym, co było, co będzie. [...] Chwile zwątpienia są tak silne, że jest mi wszystko jedno. Nie zależy mi nawet na życiu” (t. 2, s. 18–19).

Powyższe cytaty to tylko próbka wypowiedzi na temat „stanu ducha” ludzi bezrobotnych, jakie można znaleźć we współczesnych *Pamiętnikach bezrobotnych*, dokumentujących współczesne bezrobocie i współczesną biedę³².

Utrata pracy i niemożność znalezienia nowego zatrudnienia oznacza biedę, nędzę lub niedostatek, czyli codzienną troskę o zdobycie niezbędnych środków w celu zaspokojenia podstawowych potrzeb. To jednocześnie bardzo trudne doświadczenie w wymiarze świadomościowym i emocjonalnym, to naruszenie poczucia tożsamości, poczucia własnej wartości i godności a także zachwianie równowagi psychicznej, przyczyna depresji, nadużywania alkoholu, myśli samobójczych. To także świadomość przynależności do gorszego świata biedy i ludzi biednych, do świata, o którym autorka jednej z relacji pamiętni-

³¹ *Pamiętniki bezrobotnych*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2003–2008, t. 1–8.

³² Analizę *Pamiętników bezrobotnych* z perspektywy samopoczucia autorów przedstawiłam w tekście *Życie bez pracy* (*op. cit.*), tu ograniczając się do niewielu przykładów i ilustracji.

karskich pisze tak: „Biednych się nie lubi. Bieda jest taka nieestetyczna, prawie śmierdzi” (t. 2, s. 250).

Relacyjny wymiar ubóstwa: wizerunki biedy i ludzi biednych

To, jak sami ludzie dotknięci biedą i bezrobociem postrzegają swoją sytuację, w jakich kategoriach ją odbierają zależy od tego, co myśli o nich i jak odnosi się do nich społeczeństwo – sąsiedzi, znajomi, przedstawiciele instytucji, z którymi się kontaktują, opinia publiczna. Odwołajmy się do kilku przykładów.

Pewien dyrektor gimnazjum zapytany o biedę w szkole odpowiedział, że w kierowanej przez niego szkole nie zdarza się, by jeden uczeń drugiemu ukradł śniadanie lub kurtkę z szatni. Nie trzeba metod krytycznej analizy dyskursu, by dostrzec, z czym kojarzy mu się bieda i jak ją rozumie. Przykładów łączenia biedy ze zjawiskami patologicznymi czy wręcz z przestępczością można pokazać więcej. Oto cytat z pewnej książki wydanej w 2009 roku: „Badacze podkreślają znaczącą rolę bezrobocia, biedy i ubóstwa w generowaniu takich zjawisk, jak rozboje, kradzieże, napady z bronią w ręku, zabójstwa, alkoholizm, prostytutka wśród młodych kobiet, a także mężczyzn. Często jesteśmy świadkami takich wydarzeń albo osobiście nas to dotyka”. Rzadko można spotkać tego rodzaju epatowanie nagromadzeniem wszelkiego rodzaju patologii, łączonej z biedą i bezrobociem. Rozmowy prywatne, gdy przypadkiem zejść na tematy bezrobocia czy biedy, to opowieści o rzekomych bezrobotnych, pracujących na czarno, o leniach, pijakach i nierobach, korzystających z publicznych pieniędzy w formie różnych zasiłków i płodzących bez umiaru dzieci. Próby pokazania trudnych zmagania ludzi biednych o przetrwanie, ich aktywności i pomysłowości w celu zaspokojenia najbardziej podstawowych potrzeb wraz z całą subiektywnością: poczuciem odrzucenia, lękami i obawami, bywają kwitowane etykietką „socjologii lamentującej” lub po prostu „idealistycznego” podejścia do życia.

Badania opinii publicznej na temat ubóstwa i jego przyczyn pokazują również obecność takiego negatywnego wizerunku biedy. Co więcej, wraz ze zmniejszaniem się zasięgu ubóstwa – a tendencję taką od kilku lat pokazują prowadzone badania i statystyki – zdaniem Polaków przyczyny ubóstwa w coraz większym stopniu związane są z cechami indywidualnymi, z winą i odpowiedzialnością jednostek za ten stan niż z uwarunkowaniami zewnętrznymi, jak wcześniej bywało.

Według sondażu CBOS-u z 1997 r. dominował wówczas pogląd, że biedę powodują zewnętrzne wobec jednostki czynniki strukturalne, działające w makroskali, takie jak: masowe bezrobocie, transformacja gospodarki, poli-

tyka państwa, rządu, władz. Tymi zjawiskami wyjaśniano ubóstwo, rzadziej obarczano odpowiedzialnością za biedę samych biednych, wskazując na takie ich cechy jak niezaradność, niechęć do pracy, nadużywanie alkoholu i in.

Zróżnicowanie poglądów na ten temat było związane z sytuacją ekonomiczną i pozycją społeczną respondentów: lepiej sytuowani wskazywali na przyczyny jednostkowe, identyfikując biedę jako zawinioną przez samych biednych, natomiast ludzie o niższych dochodach i niższej pozycji społecznej skłonni byli widzieć źródła biedy w uwarunkowaniach zewnętrznych, niezależnych od samych biednych, takich jak bezrobocie, brak opieki ze strony państwa czy niskie renty i emerytury³³.

W ciągu dziesięciu lat obraz ten się zmienił, zmieniły się też sposoby postrzegania przyczyn ubóstwa. W 2007 r. wizerunek biednego i bezrobotnego był bliższy tendencji, określanej w literaturze jako „obwinianie biednego”. Wzrósł odsetek osób, które biedę postrzegają jako skutek cech charakteru i zachowań jednostek: niechęci do podejmowania pracy, lenistwa, alkoholizmu, niezaradności życiowej i braku wykształcenia. Skłonność do takich ocen przejawiały osoby o lepszej sytuacji materialnej³⁴. Zapewne zadziałała tu zasada: „jeśli mnie się udało, to dlaczego jemu nie?” W świecie indywidualnego sukcesu niepowodzenie, w tym bieda czy brak pracy ma również charakter indywidualny i jest interpretowany w kategoriach winy jednostki.

Jaki natomiast wizerunek biedy i biednego pojawia się w dyskursie publicznym? Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta z racji, po pierwsze, braku zainteresowania ze strony badaczy dyskursu problematyką ubóstwa i wykluczenia społecznego. W najważniejszych pracach z zakresu dyskursu publicznego w Polsce, czyli w *Cudzych problemach*, w *Rytualnym chaosie*, a także w najnowszym zbiorze pod redakcją Anny Horolets *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*³⁵ problemy ubóstwa, bezrobocia i wykluczenia społecznego w ogóle się nie pojawiają. Nie były w oczach badaczy dyskursu zasługującym na uwagę „polem tematycznym”, co samo w sobie wydaje się znaczące.

Ponadto – i to jest druga przyczyna trudności odpowiedzi na pytanie o biedę w dyskursie publicznym – o sposoby konstruowania i przedstawiania

³³ M. Falkowska, *Spoleczna definicja biedy, jej zasięg i przyczyny. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 1997.

³⁴ J. Szczepańska, *Opinie na temat zasięgu biedy w Polsce. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2007.

³⁵ Por. *Cudze problemy, czyli o ważności tego, co nieważne*, red. M. Czyżewski, K. Dunin, A. Piotrowski, OBS, Warszawa 1991; *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Aureus, Kraków 1997; *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, red. A. Horolets, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2008.

biedy i ludzi biednych, obecne w świadomości społecznej, w wytworach kultury, w praktyce życia społecznego i w dyskursie publicznym i ich efekty w samoświadomości ludzi biednych nie stały się dotąd przedmiotem poważnego zainteresowania i systematycznych badań. Istniejące badania mają charakter fragmentaryczny, rozproszony i nie kumulują się, co utrudnia ocenę stanu ich zaawansowania. Próbą ich zebrania była grupa tematyczna „Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego” podczas Zjazdu Socjologicznego w Krakowie we wrześniu 2011 roku. Bliższe przyjrzenie się wynikom dotychczasowych badań oraz wykorzystanie niesystematycznych (za to wieloletnich) obserwacji dyskursu publicznego, mediów oraz wypowiedzi i zachowań polityków w Polsce prowadzi do wysunięcia szeregu hipotez dotyczących miejsca ubóstwa w tym dyskursie oraz sposobu jego ujmowania.

Generalnie rzecz ujmując, mamy do czynienia z pomijaniem problemu ubóstwa; licznym w ostatnich latach w Polsce badaniom ubóstwa i wykluczenia społecznego towarzyszy niewiedza, brak zainteresowania tą problematyką mediów i kultury popularnej, bądź zainteresowanie okazjonalne, powiązane z wydarzeniami wyjątkowymi, odświętnymi lub sensacyjnymi. Odrębnie trzeba potraktować pomijanie problemu ubóstwa przez polityków, niewiedza i brak zainteresowania bądź instrumentalne traktowanie tych zjawisk, na przykład w kampaniach wyborczych. Kolejne spostrzeżenie dotyczy upolitycznienia przejawiającego się w negowaniu istnienia ubóstwa, pomniejszaniu jego rozmiarów i znaczenia bądź odwrotnie, w jego wyolbrzymianiu, w zależności od aktualnego kontekstu politycznego i miejsca zajmowanego w systemie władzy. Uwagę zwraca ponadto obecność w różnych partykularnych dyskursach stereotypowych, negatywnych konstrukcji ubóstwa, zawierających elementy stygmatyzujące biednych. Weryfikacją tych hipotez będą wyniki badań prowadzonych w ramach projektu „Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego”.

Słowo na zakończenie

Przedmiotem powyższych rozważań było spojrzenie na biedę z punktu widzenia ludzi biednych, ich odczuć i subiektywnych ocen własnej sytuacji. Tekst ten nawiązuje do licznych w humanistyce współczesnej postulatów wskazujących na potrzebę podmiotowego traktowania ludzi biednych, poznania i zrozumienia ich doświadczeń oraz udzielenia im głosu. Zaprezentowane bardzo fragmentarycznie badania oraz cytowane tu wypowiedzi ludzi doświadczających biedy odsłaniają subiektywny świat ubóstwa, w którym pojawia się stres, lęk, wstyd i upokorzenie, związane z funkcjonowaniem w świecie ogólnie

rzecz biorąc negatywnie nastawionym do biedy i ludzi nią doświadczonych. Celem niniejszego tekstu było też pokazanie znaczenia tej problematyki, zbyt rzadko podejmowanej w badaniach.

Nie tylko samo ubóstwo, ale i stosunek do niego całego społeczeństwa wiele o nim mówi. I w tym sensie bieda nie okazuje się sprawą samych ludzi biednych ani też badaczy ubóstwa, lecz wspólną sprawą nas wszystkich – całego społeczeństwa.

Literatura przedmiotu

- Able-Smith B., Townsend P., *The Poor and the Poorest*, London 1965.
- Akers R.L., *Criminological Theories. Introduction, Evaluation and Application*, 3rd ed., Roxbury Publication Company, Los Angeles 2000.
- Alkire S., Foster J., *Understandings and Misunderstanding of Multidimensional Poverty Measurement*, „Oxford Poverty & Human Development Initiative (PHI), Working Paper”, No. 43, University of Oxford 2011.
- Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, red. A. Horolets, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.
- Anioł W., *Europejska polityka społeczna. Implikacje dla Polski*, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003.
- Atkinson A.B., Cantillon B., Marlier E., Nolan B., *Social Indicators. The EU and Social Inclusion*, Oxford University Press, Oxford–New York 2002.
- Atkinson A.B., Marlier E., Nolan B., *Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union*, „Journal of Common Market Studies”, No. 1, s. 47–75.
- Auleytner J., *Polityka społeczna czyli ujarzmianie chaosu socjalnego*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Warszawa 2002.
- Auleytner J., *Polska polityka społeczna. Ciągłość i zmiana*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Warszawa 2004.
- Bakalarczyk R., *Bieda i wykluczenia społeczne. Raport Fundacji Amicis Europae*, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Kultura w płynnej nowoczesności*, Narodowy Instytut Audiowizualny, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Nowy nieład światowy*, „Polityka”, 18 grudnia 2010.
- Bauman Z., *Płynne życie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
- Bauman Z., *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Bauman Z., Tester K., *O pożyczkach z wątpliwości. Rozmowa z Zygmuntem Baumanem*, Sic!, Warszawa 2003.
- Bauman Z., *Zbędni, niechciani, odrzuceni – czyli o biednych w zamożnym świecie*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998.

- Bauman Z., *Życie na przemiał*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004.
- Bauman Z., *Żyjąc w czasie pożyczonym*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2010.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Beck U., *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej. Nowa ekonomia polityki światowej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Beveridge J., *Beveridge and His Plan*, Holder and Staughton, London 1954.
- Bibliografie Głównej Biblioteki Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, *Ubóstwo 1990–1995*, Warszawa 1995.
- Bibliografie Głównej Biblioteki Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, *Ubóstwo 1996–1997*, Warszawa 1998.
- Biedni o sobie i swoim życiu, red. E. Tarkowska, W. Warzywoda-Kruszyńska, K. Wódcz, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice–Warszawa 2003.
- Błędowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenia finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2.
- Bobrzyński M., *Dzieje Polski*, wyd. czwarte uzupełnione, t. II, Nakładem Gebethnera i Wolfa, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Paryż–Poznań–Wilno–Zakopane 1927.
- Bojanowski M., Popiołek A., *Ile zarabia Polak? I dlaczego tak mało*, „Gazeta Wyborcza”, nr 171, 25 lipca 2011.
- Bonger W., *Criminality and Economic Condition* (abridged and with Introduction by A.T. Turk), Indiana University Press, Bloomington 1969.
- Borutka T., Mazur J., Zwoliński A., *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa–Jasna Góra 1999.
- Bottoms A., *Disorder, Order and Control Signs*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60.
- Bourdieu P. et al., *La misere du monde*, Editions du Seul, Paris 1998.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D., *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001.
- Brooks-Gunn J., Duncan G.J., Klebanov P.K., Sealander N., *Do Neighborhoods Influence Child and Adolescent Development?*, „American Journal of Sociology” 1999, Issue 1 (49–55), s. 353–395.
- Bugaj R. i inni, *Polska po przejściach. Barometr społeczno-ekonomiczny 2002–2003*, Stowarzyszenie Studiów i Inicjatyw Społecznych, Warszawa 2003.
- Búrca G. de, Witte B. de, *Social Rights in Europe*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- CBOS, *Pracujący biedni*, BS/182/2008.
- Chałubiński M., Rychliński Stanisław, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Charkiewicz E., *Kobiety i wykluczenie społeczne – widzialna ręka neoliberalnego państwa*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce. Polski Raport Social Watch 2010*, red. R. Szarfenberg, Warszawa 2011.

- Child Poverty and Wellbeing in the EU: Current Status and Way Forward*, European Commission Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Luxembourg 2008.
- Cohen A.K., *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*, The Free Press, New York 1955.
- Collier R.B., Collier D., *Shaping the Political Arena. Critical Juncture, the Labor Movement and Regime Dynamics in Latin America*, Princeton University, Princeton 1991.
- Confronting Poverty: Prescription for Change*, eds. S.H. Danziger, G.D. Sandefur, D.H. Weinberg, Russell Sage Foundation, New York 1994.
- Cudze problemy, czyli ważność tego, co nieważne*, red. M. Czyżewski, K. Dunin, A. Piotrowski, OBS, Warszawa 1991.
- Czapiński J. i inni, *Diagnoza społeczna* (za lata 2003, 2005, 2007), GUS, Warszawa.
- Dahl R., *Demokracja i jej krytycy*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Deklaracja fundamentalnych zasad i praw pracy i mechanizmów jej przestrzegania*, ILO 1998.
- Demko G.J., Regulska J., *Socialism and Its Impact on Urban Processes and the City*, „Urban Geography” 1987, No. 8, s. 289–292.
- Dennie G., *The American Class Structure*, Wadsworth Publishing, New York 1998.
- Divided cities. New York & London in the Contemporary World*, eds. S.S. Fainstein, I. Gordon, M. Harloe, Blackwell Publishers, Cambridge 1992.
- Domański H., *O nierównościach społecznych i demokracji w Polsce*, „Res Humana”, Supplement, 2011, nr 3 (112).
- Domański H., Rychard A., Śpiewak P., *Polska jedna czy wiele?*, Troi, Warszawa 2005.
- Einstadter W.J., Henry S., *Criminological Theory*, 2nd ed., Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Langham–Boulder–New York–Toronto–Oxford 2006.
- Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, Jedność, Katowice 2001.
- Encyklopedia. Świat i Polska 2007*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- English-Polish Dictionary*, eds. K. Bulas, F.J. Whitfield, Vol. I, The Kościuszko Foundation, New York 1975.
- Esping-Andersen G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton 1998.
- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączaniu społecznemu*, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf.
- Europe and Latin America – Looping at Each Other?*, ed. R. Stemplowski, Polish Institute of International Affairs, Warszawa 2011.

- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2010*, SEC, Brussels 2010.
- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2009*, Luxembourg 2009.
- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion*, COM (2005) 14, Brussels 2005.
- European Committee of Social Rights, *European Social Charter (revised). Conclusions 2003*, Vol. 1, s. 214 (Francja), s. 335 (Włochy); *Conclusions 2003*, Vol. 2, s. 548 (Słowenia); s. 644 (Szwecja); *Conclusions 2009*, Vol. 1, s. 141 (Belgia), s. 278 i nast. (Finlandia), s. 328–329 (Francja), s. 389 i nast. (Irlandia); *Conclusions 2009*, Vol. 2, s. 593–594 (Holandia), s. 628–629 (Norwegia), s. 674 i nast. (Portugalia), s. 745 i nast. (Słowenia).
- European Social Charter. Collected text (5th edition)*, Council of Europe, Strasbourg 2005.
- Europejska Karta Społeczna (zrewidowana)*, Secretariat of the European Social Charter, Council of Europe, Strasbourg 1997.
- Eurostat, *Combating poverty and social exclusion. A statistical portrait of the European Union*, European Commission, Luxembourg 2010.
- Eurostat, *The Social Situation in the European Union 2008*, European Commission, Luxembourg 2009.
- Falkowska M., *Społeczne definicja biedy, jej zasięg i przyczyny*, CBOS, Warszawa 2007.
- Family Encyclopedia of American History*, The Reader's Digest Association, Pleasantville 1975.
- Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M., *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Frąckiewicz L., *Sfery niedostatku*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1983.
- Frysztański K., *Socjalna Ameryka. O obszarze pomocy społecznej i pracy socjalnej w Stanach Zjednoczonych*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2005.
- Frysztański K., *Socjologia problemów społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Gans H.J., *More Equality*, Panteon Books, New York 1973.
- Gans H.J., *The War Against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*, New York Basic Books, New York 1995.
- General Social Surveys 1972–2002, Cumulative Codebook*, National Opinion Research Center, Chicago 2003.
- Geremek B., *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Czytelnik, Warszawa 1989.
- Giddens A., *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.

- Gilliat S., *How the Poor Adapt to Poverty in Capitalism*, Edwin Mellen Press, New York 2001.
- Gilroy P., *A Response*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (33–38).
- Główny Urząd Statystyczny, *Dochody i warunki życia ludności Polski*. Raport z badań EU-SILC 2009, Warszawa 2011.
- Główny Urząd Statystyczny, *Popyt na pracę w 2009*.
- Główny Urząd Statystyczny, *Strefa ubóstwa w Polsce (w świetle badań gospodarstw domowych 1997)*, GUS, Warszawa 1998.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej w świetle Europejskiego Badania Dochodów i Warunków Życia – EU-SILC 2008*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbdr/gus/PUBL_wz_Ubostwo_w_PL_na_tle UE_EU-SIC_2008.pdf.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce w 2010 r.*, Warszawa 2011.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce. Zasięg ubóstwa w Polsce w 2009 roku*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_wz_ubostwo_w_polsce-broszura.pdf.
- Główny Urząd Statystyczny, *Warunki życia*, GUS, Warszawa 2006.
- Główny Urząd Statystyczny, *Zasięg ubóstwa materialnego w 2005 roku*, http://www.stat.gov.pl/cps/red/xbcr/gus/PUBL_zasieg_ubostwa_2005.pdf.
- Golinowska S., *Europejski model socjalny i otwarta koordynacja polityki społecznej*, „Polityka Społeczna” 2002, nr 11–12.
- Golinowska S., *Brytyjskie, europejskie i globalne badania nad ubóstwem i wykluczeniem społecznym*, [w:] S. Golinowska i inni, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego...*, op. cit., Warszawa 2008.
- Golinowska S., *O spójności, kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*, „Polityka Społeczna” 2011, nr 5–6.
- Golinowska S., *Polityka wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego w Polsce minionym dwudziestolecium*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.
- Golinowska S., *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, IPiSS, Warszawa 1996.
- Golinowska S., *Stan i perspektywy rozwoju społecznego kraju. Spójność społeczna: aktywność – solidarność – wsparcie*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2011.
- Golinowska S., *Wykluczenia społeczne*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrce, E. Cukrowska, J. Cukrowski, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa, Świat*, oprac. PBZ, IPiSS, Warszawa 2008.
- Gregg P., *The Welfare State*, George G. Harrper & Co. Ltd., London–Toronto–Wellington–Sydney 1967.
- Ellen I.G., Turner M.A., *Do Neighborhoods Matter and Why?*, [w:] *Choosing a Better Life? Evaluation the Moving to Opportunity Social Experiment*, eds. J. Goering, J.D. Feins, Urbana Institute, Washington 2003, s. 313–338.

- Gutierrez G., *Teologia wyzwolenia. Historia, polityka i zbawienie*, PAX, Warszawa 1976.
- Hagen F.E., *Introduction to Criminology*, Sage Paul, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington 2011.
- Hall M.P., *Social Services of Modern England*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London 1965.
- Halpern D., *Social Capital*, Polity Press, Cambridge 2005.
- Handler J.F., Hasenfeld Y., *Blame Welfare, Ignore Poverty and Inequality*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Heilbroner R.L., *Przedmowa*, [w:] J. Rifkin, *Koniec pracy: schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postronkowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
- Hermet G., *Przemiany populizmu*, [w:] *Populizm w Europie. Defekty i przemiany demokracji?*, red. J.M. De Waele, A. Paczeński, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.
- Hirszowicz M., Neyman E., *Nowa bieda w świecie obfitości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2000, nr 2.
- History of Criminology*, ed. P. Rock, Dartmouth, Aldershot, Brookfield, Singapore–Sydney 1994.
- Hout M., *More Universalism, Less Structure Mobility: The American Social Structure in the 1980s*, „American Journal of Sociology”, May 1998, Vol. 95, No. 6.
- International Handbook of Criminology*, eds. S.G. Shoham, P. Knepper, M. Kett, CRS Press, Boca Raton, London–New York 2010.
- Jackson B., *Equality and the British Left. A study in progressive political thought, 1900–64*, Manchester University Press, Manchester 2007.
- Jahoda M., Lazarsfeld P.F., Zeisel H., *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Jan Paweł II, *Do robotników w Sao Paulo*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym–Lublin 1987.
- Jan Paweł II, encyklika *Centessimus annus*, 1991.
- Jan Paweł II, encyklika *Laborem exercens*, 1981.
- Jan Paweł II, encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 1987.
- Jan Paweł II, *Ewangelia pracy*, „L'Osservatore Romano” 1981, nr 3/15, 2.
- Jan Paweł II, *Ogłoszenie do wszystkich robotników Ameryki Środkowej*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym–Lublin 1987.
- Jankowski B., *Łódzkie enklawy biedy – 10 lat później*, „Praca Socjalna”, numer specjalny, lipiec–sierpień 2010.
- Jarosław M., *Ubóstwo*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.
- Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, red. A. Kojder, Wydawnictwo WAM i Komitet Socjologii PAN, Kraków 2007.

- Jencks Ch., Mayer S.E., *The Social Consequences of Growing Up in a Poor Neighborhood*, [w:] *Inner-City Poverty in the United States*, eds. E. Lynn Jr., M. G.H. McGeary, National Academy, Washington 1990.
- Jones S., *Criminology*, 3rd ed., Oxford University Press 2006.
- Judt T., *Żle ma się kraj. Rozprawa o naszych współczesnych bolączkach*, tłum. P. Lipszyc, Wyd. Czarne, Wołowiec 2011.
- Kapuściński R., *Dalem głos ubogim. Rozmowa z młodzieżą*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008.
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Pallotinum, Częstochowa 1994.
- Każmierczak T., *Upośledzenie społeczne*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Kłosowska A., *Bourdieu Pierre*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998.
- Koch M., *Roads to Post-Fordism. Labour Markets and Social Structures in Europe*, Ashgate Publishing Company, 2008.
- Kongregacja ds. Doktryny Wiary, *Libertatis conscientia*, Rzym 1986.
- Kongregacja ds. Doktryny Wiary, *Libertatis nuntius*, Rzym 1984.
- Kośbiarz K., *PUP: pracy udawane poszukiwanie*, „Polityka”, 8 czerwca 2011, nr 24.
- Kowalik T., *System gospodarczy*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Kubiak H., *Przyczynek do sporu o pole semantyczne nazw ‘równość’ i ‘równouprawnienie’*, [w:] *Studia z zakresu prawa pracy i polityki społecznej*, red. L. Mitrus, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Kubiak S.M., *Atypowe zatrudnienie. Standardy Unii Europejskiej i ich implementacja w wybranych krajach*, rozdz. 2: *Czy zmierzchn funkcji ochronnych prawa pracy?*, niepublikowana rozprawa doktorska, obroniona w r. 2004 na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Promotor: prof. dr hab. Andrzej M. Świątkowski.
- Kucharska-Stasiak E., *Sytuacja mieszkaniowa Łodzi na tle innych miast*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum” 2008, nr 7 (2).
- Kula M., *Historia Brazylii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Łódź 1987.
- Lewis O., *Nagie życie*, PIW, Warszawa 1976.
- Lister R., *Bieda, Sic!*, Warszawa 2007.
- Lundberg U., Amark K., *Rozwój państwa socjalnego w Szwecji w XX w.*, [w:] *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Lupton R. (2008), *‘Neighbourhood Effects’: Can We Measure Them and Does it Matter?*, „Case Paper” No. 73, Centre for Analysis of Social Exclusion, LSE, London.

- Lynch M.J., Groves W.B., *A Primer in Radical Criminology*, Harrow and Heston, New York 1986.
- Łukaszewicz D., *Rola i niedola*, „Polityka” 2011, nr 26.
- Macionis J.J., *Sociology*, tenth edition, Pearson, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey 2005.
- Makarewicz J., *Źródła przestępczości*, Lwów 1912.
- Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1983.
- Maris R.W., *Social Problems*, The Dorsey Press, Chicago 1988.
- Markowski D., *Struktura klasowo-warstwowa*, [w:] *Socjologia w Polsce*, red. Z. Krawczyk, K.Z. Sowa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1998.
- Markowski R., *Co poradzić Arabom?*, „Polityka”, 14 czerwca 2011, nr 24.
- Marshall T.H., *Right to Welfare and Other Essays*, London 1981.
- Mazur J., *Etapy rozwoju myśli społecznej Kościoła*, [w:] T. Borutka, J. Mazur, A. Zwoliński, *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa–Jasna Góra 1999.
- Merton R.K., *Social Structure and Anomie*, „American Sociological Review” 1938, No. 3.
- Michalski W., *Socjaldemokratyczna Partia Niemiec*, [w:] *Partie socjaldemokratyczne Europy. Zarys encyklopedyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1982.
- Mikkola M., *Social Human Rights in Europe*, Karelactio Legisactio Ltd, Helsinki 2010.
- Mill J.S., *O wolności*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.
- Mill J.S., *Rozważania o rządzie przedstawicielskim*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Morecka Z., Styrc M., *Przegląd i analiza wyników badań nad przyczynami, zakresem, korelatami i konsekwencjami ubóstwa w Polsce*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrc, E. Cukrowska, J. Cukrowski, *Od ubóstw do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Polska, Europa i świat*, IPiSS, Warszawa 2008.
- Morrison S.E., Commager H.S. Leuchtenburg W.E., *The Growth of the American Republic*, Oxford University Press, London–Toronto 1969.
- Mueller G.O.W., *Crime and Economy: Challenge to the United Nations*, [w:] *Criminal Justice in Asia. The Quest for an Integrated Approach*, UNAFEI, 1982.
- Murray Ch., *In Our Hands: A Plan to Replace the Welfare State*, The AEI Press, Washington 2006.
- Myrdal G., *An American Dilemma. The Negro Problem and Modern Democracy*, Harper & Row Publishers, New York and Evanston 1962.
- Niessen J., *Diversity and Cohesion: New Challenges for the Integration of Immigrants and Minorities*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2000.
- NORC. General Social Survey 1972–2002. Cumulative Codebook. National Opinion Research Centre, Chicago 2003.

- Pacewicz P., *Równe jest lepsze*, „Gazeta Wyborcza”, 2 kwietnia 2011.
- Palska H., *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce końca lat dziewięćdziesiątych*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2002.
- Pamiętniki bezrobotnych*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1933.
- Pamiętniki bezrobotnych*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2003–2008.
- Panek T., *Ubóstwo, wykluczenie społeczne i nierówności. Teoria i praktyka pomiaru*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011.
- Platon, *Państwo*, tłum. W. Witwicki, Wydawnictwo Akme, Warszawa 1991.
- Pocket World in Figures 2002 Edition*, „The Economist” in Association with Profile Books, ITD., London 2002; wyd. pol. Studio Emka Ltd, Warszawa 2002.
- Polish-English Dictionary*, eds. K. Bulas, L.L. Thomas, F.J. Whitfield, Vol. II, The Kościuszko Foundation, New York 1973.
- Polska. Ale jaka?*, red. M. Jarosz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Potoczna M., Warzywoda-Kruszyńska W., *Kobiety z łódzkich enklaw biedy. Bieda w cyklu życia i międzypokoleniowym przekazie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
- Poverty: Opposing Viewpoints*, ed. K. Balkin, Greenhaven Press, Farmington Hills 2004.
- Praca Polska 2010*, Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność”, Gdańsk 2010.
- Presidency Conclusions. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm.
- Quinney R., *Criminology. Analysis and Critique of Crime in America*, Little, Brown and Company, New York 1975.
- Rakowski T., *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*, Gdańsk 2009.
- Ravallion M., *Poverty Lines across the World*, Policy Research Working Paper 5284, The World Bank, Washington 2010.
- Recent Developments in Criminological Theory*, eds. S. Henry, S.A. Lukas, Ashgate Publishers, Ltd., 2009.
- Rector R., *America Has the World's Richest Poor People*, „Wall Street Journal”, Sept. 24, 1998.
- Rifkin J., *Koniec pracy: schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrynkowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
- Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2011.
- Rowntree B.S., *Poverty. A Study of Town Life*, Macmillan, London 1901.
- Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Ureus, Kraków 1997.
- Sachs J.D., *Common Wealth: Economics for a Crowded Planet*, Penguin Group, Penguin Books, New York 2008.
- Sachs J.D., *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*, Penguin Group, Penguin Books, New York 2006.

- Sampson R.J., *Disparity and Diversity in Contemporary City: Social (Dis)order Revisited*, „British Journal of Sociology”, Vol. 60, Issue 1 (1–31), <http://www3.interscience.wiley.com/cgi-bin/fulltext/122261218/PDFSTART>.
- Sampson R.J., Squires G.D., Zhou M., *How Neighborhood Matter: The Value of Investing at the Local Level*, American Sociological Association, Washington 2001.
- Sampson R.J., *Transcending Tradition: New Directions in Community Research, Chicago Style*, „Criminology” 2002, No. 40.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Saustowicz, P., *Otwarta metoda koordynacji jako instrument walki z wykluczeniem społecznym*, „Polityka Społeczna” 2009, nr 4.
- Schaffer M., *American dreamers*, „U.S. News & World Report” 2002, Vol. 133, No. 8.
- Scharf T., *Polityka społeczna Wielkiej Brytanii: od ustawy o ubogich do ‘trzeciej drogi’*, [w:] *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Sen A., *Czy Indie dogonią Chiny?*, „Gazeta Wyborcza”, 4–5 czerwiec 2011 (przedruk z „The New York Review Books”, 12 maja 2011).
- Sen A., *Poverty: An Ordinary Approach to Measurment*, „Econometrica” 1976, No. 44 (2), s. 219–231.
- Sen A., *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002.
- Shaw C.R., McKay H.D., *Juvenile Delinquency and Urban Areas: A Study of Rates of Delinquency in Relation to differential Characteristics of Local Community in American Cities*, Chicago University Press, Chicago–London 1942.
- Shipler D.K., *The Working Poor: Invisible in America*, Vintage Books, New York 2005.
- Siciński A., *Wstęp. Założenia ogólne badań stylu życia*, [w:] *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań nad stylem życia*, red. A. Siciński, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1980.
- Skrzeszewski C., *Katolicka nauka społeczna*, ODiSS, Warszawa 1985.
- Skuza Z., *Nie wolno dopuszczać do koncentracji biedy!*, „Problemy Społeczne”, maj–czerwiec 2011.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I, II, III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978–1979–1981.
- Smith D., *Geography and Social Justice*, Blackwell Publishers, 1994.
- Sobór Watykański II, *Gaudium et spes*.
- Sowa J., *Prekariat – proletariatus epoki globalizacji*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2011, s. 100–131.
- Sowa J., *Prekariat – globalny proletariatus w epoce pracy niematerialnej*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Łódź 2010, s. 100–131.
- Sprawozdanie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej z realizacji programu wieloletniego „Pomoc państwa w zakresie dożywiania za rok 2010 (projekt*

- z 9 maja 2011)”, <http://www.mpips.gov.pl/bip/projekty-aktow-prawnych/projekt-programow-i-inne/uchwala-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-rocznego-sprawozdania-zrealizacji-programu-wieloletniego-pomocy-panstwa-w-zakresie-dozywiania-za-rak-2010-projekt-z-9-maja-2011-r>.
- Stanaszek A., *Nędzni „zbędni” – czyli o ewolucji postaw wobec ubóstwa i ubogiego*, „Kultura i Historia”, nr 11.
- Standler R.B., *History of At-Will Employment Law in the USA*, <http://www.rbs.2.com/atwill.htm>.
- Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*, red. I. Machaj, J. Styka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1964.
- Stasiński M., *Brazylia chce pokonać nędzę*, „Gazeta Wyborcza”, 8–9 stycznia 2011.
- Strategia Lizbońska*, UE 2000.
- Strategia zatrudniania*, OECD 1994.
- Summner C.W., *Employment At Will in the United States. The Divine Right of Employers*, 3U, Pa., Lab. & Empl., I.65 (2000).
- Sutherland E.H., *White Collar Crime*, Dryden, New York 1949.
- Sutherland E.H., *White Collar Criminology*, „American Sociological Review”, 1940.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
- Szarfenberg R., *Ubóstwo, wykluczenie, nierówność, dyskryminacja – problemy wymagające rozwiązań*, <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/SWdodatek.pdf>.
- Szczepańska J., *Opinie na temat zasięgu biedy w Polsce*, CBOS, Warszawa 2007.
- Szczepański J., *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczny koszt transformacji*, ISP PAN, Warszawa 2000.
- Świat w liczbach 2002*, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa 2002.
- Świątkiewicz W., *Uczestnictwo w kulturze*, [w:] *Encyklopedia socjologii*. Suplement, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Świątkowski A.M., *Amerykański dylemat równouprawnienia*, PWN, Warszawa 1989.
- Świątkowski A.M., *Charter of Social Rights of the Council of Europe. Studies in Employment and Social Policy*, Kluwer Law International, 2007.
- Świątkowski A.M., *Europejska przestrzeń społeczna*, [w:] K. Gorlach, M. Niezgodą, Z. Serega, *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Świątkowski A.M., *Karta Praw Społecznych Rady Europy*, C.H. Beck, Warszawa 2006.
- Świątkowski A.M., *Liberte, Egalite i Fraternite jako idee przewodnie wykorzystane przez Radę Europy w procesach tworzenia i stosowania standardów między-*

- narodowych w zakresie praw społecznych*, [w:] H. Machińska, *60 lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009.
- Świątkowski A.M., *Ochrona praw człowieka w świetle przepisów prawa pracy i zabezpieczenia społecznego*, [w:] „Każdy ma prawo do...”. *Referaty i wystąpienia zgłoszone na XVII Zjazd Katedr/Zakładów Prawa Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, Kraków 7–9 maja 2009*, red. A.M. Świątkowski, C.H. Beck, Warszawa 2009.
- Świątkowski A.M., *The European Committee of Social Rights*, [w:] *Protecting Labour Rights as Human Rights: Present and Future of International Supervision*, International Labour Office, Geneva 2007.
- Świątkowski A.M., *Zrewidowana Europejska Karta Społeczna – perspektywy ratyfikacji*, „Monitor Prawa Pracy” 2006, nr 2.
- Tanner M.D., *The Poverty of Welfare: Helping Others in Civil Society*, Cato Institute, Washington 2003.
- Tarkowska E., *Dziedziczenie biedy i wychodzenie z biedy w rodzinach byłych pracowników PGR-ów*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenia społeczne młodzieży*, red. E. Tarkowska, IPiSS, Warszawa 2007.
- Tarkowska E., *Style życia biednych rodzin w przeszłości i w teraźniejszości: charakterystyka badania*, [w:] *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Tarkowska E., *Ubóstwo dzieci w Polsce*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenia społeczne w Polsce. Polski Raport Social Watch 2010*, red. R. Szarffenberg, Warszawa 2011.
- Tarkowska E., *Życie bez pracy*, [w:] *Solidarność; wydarzenie, konsekwencja, pamięć*, red. A. Sulek, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2006.
- The American Heritage of The English Language*, ed. W. Morris, Houghton Mifflin Company, Boston–Dallas–Geneva–Hopewell–Palo Alto 1979.
- The Crime Drop in America*, eds. A. Blumstein, J. Wallman, Cambridge University Press, 2000.
- The New Encyclopedia Britannica*, Vol. 12, Encyclopedia Britannica, Inc., Chicago 199.
- The Oxford Handbook of Criminology*, 2nd ed., eds. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, Oxford University Press, 1997.
- The World Bank, *Can Targeted Assistance Help the Very Poor? From Evidence to Policy*, Note Series 2011, No. 7, Human Development Network 2011.
- The World Bank, *The MDGs after the Crisis*, Global Monitoring Report 2010, Washington 2010.
- The World Bank, *World Development Report 2001/2001: Attacking Poverty*, Oxford University Press, New York 2001.
- Toffler A., *Zmiana władzy*, Zys i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2003.
- Townsend P., *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Living Standards*, Allen Lane and Penguin Books, London 1979.

- U.S. Census Bureau, *Census 2000 PHC-T-15, General Demographic Characteristics*, <http://www.census.gov/population/www/cen2000/phc-t15.html>.
- U.S. Census Bureau, Current Population Survey. Detailed Poverty Tables: 2001. Tables 1, 10, 16a, 20, <http://ferret.bls.census.gov/macro/032002/pov/toc.htm>.
- U.S. Department of Labor. Bureau of Labor Statistics. Tables from *Employment and Earnings*, <http://www.bls.gov/cps/#annual>.
- Ubóstwo relatywne w Polsce latach 1998–2008, „Polityka Społeczna” 2010, nr 5–6.
- Uchiyama A., *A Study on Factors of Delinquency Among Primary School Children*, Report of the National Research Institute on Police Science, 1979, No. 20.
- UN, *The Millenium Development Goals. Report 2007*, New York 2007.
- UN, *The Millenium Development Goals. Report 2010*, New York 2010.
- Unger L., *Pieśń ku chale Mao*, „Gazeta Wyborcza”, 8 sierpnia 2011.
- United Nations Development Programme, *Human Development Report 2003*, Oxford University Press, New York 2003.
- Vandamme F., *The Revision of the European Social Charter*, „International Labour Review” 1994, No. 133.
- Vold G.B., Bernard T.J., *Theoretical Criminology*, 3rd ed., Oxford University Press, New York–Oxford 1986.
- Wacquant L., *Ghettos and Anti-Ghettos: The Anatomy of New Urban Poverty*, „Thesis Eleven” 2008, Vol. 94, s. 113–118.
- Wacquant L., *Relocating Gentrification: The Working Class Science and the State in Recent Urban Research*, „International Journal of Urban and Regional Research” 2008, Vol. 32.1, s. 198–205.
- Wacquant L., *Urban Outcasts*, Polity Press, Malden 2008.
- Wacquant L., *Panishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*, A John Hope Franklin Center Book, 2009.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *(Żyć) Na marginesie wielkiego miasta*, IS UŁ, Łódź 1999, 2001.
- Warzywoda-Kruszyńska W., „Oswajanie”, *biedy w trzech pokoleniach łodzian*, [w:] *Polska, gospodarka, Społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane profesor Jolancie Kulpińskiej*, red. K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003, s. 153–165.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Grotowska-Leder J., *Wielkomięjska bieda w okresie transformacji (zasilkobiorcy pomocy społecznej)*, IS UŁ, Łódź 1996.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *Tacy sami a sciana między nami*, „Gazeta Wyborcza”, 9 wrzesień 2010 r., <http://wyborcza.pl/1.76842.8349260.Bieda-sie-poglembia-Tacy-sami-a-sciana-miedzy-nami.html?as=3&startsz=x>.
- Weitzman L.J., *The Economic Consequence of Divorce Are Still Unequal*, „American Sociological Review”, June 1966, Vol. 61, No. 3.

- Welfare: A Documentary History of U. S. Policy and Politics*, eds. G. Mink, R. Solinger, New York University Press, New York 2003.
- Whybrow P.C., *American mania. Ciagle więcej, ale nigdy dość*, Wydawnictwo ter-Media, Poznań 2006.
- Widacki J., *The Spots on the Rising Sun. Essays on Japanese Crime and Punishment*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998
- Wielka Encyklopedia Powszechna*, t. 17, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2003.
- Wikström P.-O., *Question of Perception and Reality*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (56–63).
- Wiles P., *Disadvantage, Disorder and Diversity*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (75–81).
- Wilson J.Q., Kelling G.L., *Broken Windows: The Police and Neighbourhood Safety*, <http://www.manhattan-institute.org/pdf/-atlantic-monthly-broken-windows.pdf>.
- Woodward G.C., *Korupcja dyskursu politycznego; jej cztery odmiany*, [w:] *Władza i społeczeństwo*, t. 2, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1998.
- Wódz K., Łęcki K., *Nowe i stare ubóstwo na Górnym Śląsku (Ubóstwo w rejonie pogranicza kulturowego)*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998, nr 2.
- Wójcik P., *Z rodowodu socjalistycznej polityki społecznej. Koncepcje i poglądy Stanisława Rychlińskiego*, KiW, Warszawa 1976.
- Wóycicka I., *Wydatki socjalne w latach 2000–2020*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa 2003.
- Wrzeński J., *Wiedza prowadząca do działania*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, nr 3.
- Wyjaśnienia Dotyczące Karty Prawa Podstawowych (2007/C 303/02)*, Dz.U., 2009, Nr 203, poz. 1569.
- Zagórski K., Gorzelak G., Jałowicki B., *Zróżnicowania warunków życia. Polskie rodziny i społeczności lokalne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Zawadzki B., Lazarsfeld P., *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 2.
- Ziegmayer V., *Państwo socjalne w Niemczech: zmiana systemu?*, [w:] *Państwa socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, T. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Žižek S., *Od tragedii do farsy*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011.
- Żukowski M., *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.

- Żukowski M., *Wpływ Unii Europejskiej na politykę społeczną państw członkowskich*, [w:] *Polityka społeczna w procesie integracji europejskiej. Przegląd problemów*, red. A. Rączaszek, W. Koczur, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice 2009.
- Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków*, red. K. Zagórski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Życ i pracować w enklawie biedy*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, IS UŁ, Łódź 1998, 2001.

Netografia

- <http://www.stat.gov.pl/opracowania.zbiorcze/mały..rocznik..sat/2006/index.htm>.
- <http://2010againstopoverty.europa.eu>.
- <http://pl.Wikipedia.org/Wiki/GustavoGuti%C3%A9rez>.
- http://pl.wikipedia.org/wiki/Minimum_egzystencji.
- <http://quickfacts.census.gov/qfd/index.html>.
- <http://www.2010againstopoverty.eu>.
- <http://www.bea.doc.gov>.
- www.przeciw-ubóstwu.brpo.